

Introducere

Tegulele ștampilate romane descoperite până acum la Tibiscum au atras destul de devreme atenția după anul 1964, când au fost inițiate cercetările sistematice la acest complex. Literatura de specialitate românească s-a preocupat de lectura pieselor, tocmai datorită numărului mare al pieselor, varietatea lor și interpretarea de multe ori diferită. La aceasta, se adaugă locul de descoperire pe arealul complexului roman de la Tibiscum (în castru, vicus-ul militar și așezarea civilă). Prea puține lucruri noi au apărut între timp în dezlegarea lecturii unora dintre ștampilele cunoscute până acum, cu câteva excepții asupra cărora ne vom opri.

Dar, studiul de față își propune pe baza cercetărilor arheologice întreprinse de-a lungul timpului la Tibiscum¹, **analiza fiecărui tip de ștampilă în funcție de locul de descoperire pe arealul complexului roman și mai ales pe baza contextului stratigrafic** în care a fost descoperită fiecare piesă în parte, prilej cu care vom încerca stabilirea cât mai precisă a perioadei de timp în care astfel de ștampile au fost prezente în diferite locuri. Chiar dacă sub aspectul lecturii au intervenit puține schimbări, analiza contextului stratigrafic de descoperire a unor astfel de piese poate oferi anumite informații noi de datare a atelierelor de cărămidărie pe teritoriului anticului Tibiscum. Prin aceasta se conturează posibilitatea datării mai riguroase a activității unor oficine de cărămidărie militare sau private. Se cuvine a menționa faptul că până în prezent nu este cunoscut pe teren, în mod cert locul unor ateliere de cărămidărie romane².

După aspectul și interpretările oferite până acum de literatura de specialitate, ștampilele tegulare de la Tibiscum destul de numeroase de altfel, pot fi grupate în ștampile militare și private cu o răspândire inegală pe suprafața complexului roman de la Tibiscum. Modul lor de grupare a fost prima dată realizat pe baza pieselor păstrate în Muzeul județean din Lugoj de prof. N. Gostar³ în cinci tipuri (L. IIII FF(?), CIV, AIM, MID, T.Fl. V.). Ulterior, M. Moga mai adaugă alte câteva exemplare conferind și noi lecturi (precum CIV, COH.I VN, MID, MA.SY, AIM, ARF, PCH, T.FL.V)⁴.

În anul 1974 cu prilejul publicării lapidarului Muzeului Banatului din Timișoara, M. Moga

și I. I. Russu, adaugă alte ștampile precum CO+H. I. S, CIS, N+P+T (în ligatură), AIM, ARF, VA+M, G.T.I, AEP (sau AEP).

Față de lecturile precedente nu putem afirma apariția numeroasă a unor categorii noi de ștampile și nici în mare parte, crearea unor tipologii diferite de cele precedente, ci poate variante mai numeroase rezultate în urma modului ușor diferit de confecționare a matriței sau a signaculei, care cel puțin în cazul ștampilelor cu litere libere fără cartuș executate din metal pot avea ușoare modificări de la un caz la altul. Tipologia generală a ștampilelor tegulare este direct influențată de numărul de litere al fiecăreia, modul de abreviere și chiar ligaturile utilizate.

Cercetările arheologice din ultimele două decenii nu au adus multe schimbări privind tipologia ștampilelor, la care se adaugă doar unul singur sub forma de MIT⁵, descoperit atât în castru, cât și în vicus-ul militar.

Ca atare, ne propunem o analiza tipologică și cronologică a ștampilelor de la Tibiscum în funcție de caracterul lor militar sau privat.

*A. Oficine militare***I. CO+H. I.S, C.I.S COH. I. SAG (Cohors I Sagittariorum)** (Pl. I/1 a, b)

Caracteristicile ștampilei. Ștampilă este abreviată în mod diferit, litere dispuse în cartuș. Literele sunt scrise în cartuș dreptunghiular sau tabula ansata, iar în unele cazuri, literele apar libere, înalte de 30 mm (pentru ștampila C.I.S), iar în cartuș tabula ansata (D: 108 × 28 mm, litere în relief I: 25 mm)⁶.

Condiții de descoperire. Ștampilele au apărut în castrul mic cu zid de incintă din piatră (II/2) și în castrul mare; în primele faze ale complexului *thermae* II (construcție publică cu caracter militar). Cercetările efectuate în castru mare în sectorul de nord-vest al acestuia în anul 2011, au condus la descoperirea a două ștampile fragmentare imprimate pe țiglă⁷ la o baracă de lemn construită în castrul mare. În anul 1980, o singură ștampilă pe o țiglă fragmentară a fost constatată în vicusul militar în zona cuptorului de olărie aflată la vest de clădirea I de mai târziu, datând din epoca lui Traian⁸.

Aria de răspândire: ștampilele au apărut la *Tibiscum*, *Zăvoi*⁹ și *Drobeta, Pontes* – Moesia Superior (în secolul III p. Chr.) (în ultimele două castru cu grafia modificată a literelor).

¹ Este vorba cercetările lui D. Benea, dintre anii 1976–2012, și ale S. Regep din 1996–2013.

² O posibilă identificare a lor o oferă o zonă aflată la nord-vest de vicus-ul militar, în imediata apropiere a sitului cercetat la Zăguzeni în anii 1998–2000.

³ Gostar 1968, 471–477

⁴ Moga 1970, 137–149.

⁵ Inedit

⁶ Moga-Russu, 1974 nr. 55.

⁷ Vezi anexa I. Inv. sp. 133, 134/2011.

⁸ Benea 1980 passim.

⁹ Bozu 1977, 131–133.

Întregirea ștampilei. Sigla este reconstituită corect astfel *c(ohors) I S(agittariorum)*.

Interpretarea ștampilei. Literatura de specialitate a privit în mod diferit această problemă. W. Wagner îi atribuia o origine siriană¹⁰, potrivit căreia unitatea ar fi ajuns în Dacia cu ocazia războaielor daco-romane ale lui Traian. Puține informații epigrafice aparțin acestei unități; inscripțiile sunt îndeosebi dedicații colective făcute de întreaga unitate sub numele de *cohors I Sagittariorum*, fără a putea găsi elemente de identificare a etniei trupei¹¹. Diplomele militare ale Daciei și apoi ale Daciei Superior nu o menționează deloc, astfel.

Analiza poziționării topografice a unităților auxiliare în diplomele militare ale Daciei Superior din anii 136/138 (Micia), 156 (Nova Zagora), 157 (Tibiscum), 179 (Drobeta) a condus la concluzia că unitatea trebuie identificată cu **cohors I Thracum Sagittariorum** amintită de diplomele de mai sus. Sub acest nume, sediul ei era necunoscut până acum¹². Deci, unitatea poate fi considerată ca staționând la Drobeta, după anul 198 și până la abandonarea provinciei. Aici, unitatea apare amintită în castru cu aceleași ștampile deja consacrate la care se adaugă alte tipuri noi, precum: COH. I. SAG, C. I. S.(Milliaria)¹³ COH. I. SAG. ANT (A+N+T în ligatură) indiciu al primirii apelativului de Antoniniana¹⁴. La Drobeta câteva inscripții o menționează și cu apelativele imperiale de *Antoniniana*, *Gordiana* și *Phillippiana*.

Datarea. Unitatea a staționat în castrul mic (II) de la Tibiscum din timpul domniei lui Traian până în jurul anilor 196/197, când a fost selectată pentru a participa la campania din Orient a lui Septimius Severus (197–198), după care a fost transferată în castrul de la Drobeta pentru paza podului roman.

Activitatea unității auxiliare la Tibiscum a fost constatată prin țigle ștampilate mai ales în castru mic cu incintă de piatră (II/2) și apoi la construirea castrului mare (IV), unde apare prezentă pe țigle în ștampile dispuse în cartuș simplu dreptunghiular alături de o inscripție dedicată lui Marcus Aurelius ridicată în *principia* castrului¹⁵.

II. CIV, COH.I.VN (A+N+T(oniniana) – în ligatură) (Cohors I Vindellicorum) (Pl. I/2 a, b)

Caracteristicile ștampilei. Tegulele cu ștampila acestei unități sunt atestate până acum doar la Tibiscum, în două tipuri, fie cu litere libere, simple înalte de 26–28 mm (în cazul ștampilei simple **CIV**), fie dispuse într-un cartuș simplu dreptunghiular (D: 105 × 25 mm, litere înalte de 17 mm)¹⁶ sub forma COH I VN(A+N=T în ligatură) aflate într-un număr mai mic.

Condițiile de descoperire. Tegulele au apărut doar în arealul castrului mare (*principia*, clădirile I, II, III) și în *thermae* I și *thermae* II, în nivelele de locuire databile din vremea lui Septimius Severus și după această dată. O ștampilă fragmentară a fost descoperită în ruinele templului lui Apollo aflate pe malul drept al râului Timiș. Nu este atestată pe teritoriul vicus-ului militar.

Aria de răspândire. Unitatea este prezentă doar la Tibiscum prin ștampile și inscripții. (vezi cele din templul lui Apollo)¹⁷. Epigrafic, în inscripții, unitatea este amintită și la Micia, la începutul secolului III¹⁸.

Întregirea ștampilei. Istoria unității este bine cunoscută. Ea apare amintită cu numele de *cohors I Vindellicorum milliaria equitata c. R.* Prezența ei în Dacia este consemnată pe baza diplomelor militare din anii 109, 110, 136/138, 158, 179¹⁹. Mai multe inscripții o atestă pe monumente onorifice dedicate lui Septimius Severus, Caracalla, Maximinus Thrax, Gordianus III²⁰ etc.

În secolul al II-lea, unitatea a staționat în castrul de la *Arcidava* (Vărădia), iar după transferul lui *cohors I Sagittariorum* la Drobeta, a ajuns în castrul de la Tibiscum. Relativ recent, Al. Flutur reconstituie ștampila astfel *C(aius) I(ulius) V(alentinus)* atribuind-o unei oficine cu caracter particular de la Ulpia Traiana²¹. Descoperirea în timpul cercetărilor efectuate de noi a ștampilelor de tipul C.I.V. doar în castrul mare de la Tibiscum și, în vicus în *thermae* I și *thermae* II, care erau edificii militare exclude supoziția de mai sus. Asemenea lui *cohors I Vindellicorum*, nici ștampilele NPT nu apar decât în mediul militar²².

¹⁰ Wagner 1938, 209–210; Benea 1976, 77–84; Piso-Benea 1984, 263–293; Benea 2011, 42–52.

¹¹ Timoc 2004, 802–805 a identificat unitatea cu *Cohors I Aelia Sagittariorum* unitate înființată de către împăratul Hadrian care ar fi staționat în Pannonia Superior, la Klosterneuburg de unde ar fi fost transferată în Dacia.

¹² Benea 2011, 44–47.

¹³ CIL, III, 8074, 23; Benea 1987, 80

¹⁴ Benea 1976, 80–83, fig.2–4.

¹⁵ IDR, III,1, 130.

¹⁶ Moga-Russu 1974, 92–93, nr. 56

¹⁷ Piso-Rogozea 1985, 211–218.

¹⁸ CIL, III, 1343 = IDR, III,3,

¹⁹ IDRE, II, 307; IDR, I, 3; ILD, 34, 46.

²⁰ IDR, III, 1, 137, 138, 136, 142+149, 163, 129; ILD, 198, 199, 200, 201, 202, 214. Nu vom analiza monumentele ridicate de această unitate prea bine cunoscute în literatura de specialitate.

²¹ Piso 1996, 176–177, nr. 36, 37; Flutur 1999–2000, 373–374;

²² Vezi mai jos discuția.

Interpretarea ștampilelor. Lectura apare diferită pentru ștampila simplă de tipul C.I.V în trei variante. N. Gostar a identificat corect aici pe *cohors I Vindellicorum*²³, pe când J. Szilagyi urmat apoi, de M. Moga, au propus o altă lectură și anume C(ohors) I V(biorum)²⁴. În schimb, pentru ștampila COH. I V. N. (A+N+T în ligatură) prof. M. Moga a acceptat lectura potrivit căreia ar reprezenta o ștampila a lui *cohors I Vindellicorum*, fără a remarca ligatura dintre cele trei litere (A+N+T) ce aparțin apelativului imperial de *Antoniniana*, abreviere constatată la fel în cazul lui *cohors I Sagittariorum* de la Drobeta, ca exemplu mai apropiat²⁵.

Datarea. Analiza întreprinsă asupra datei transferării lui *cohors I Sagittariorum* la Drobeta a stabilit cu rigurozitate momentul în care a avut loc acest eveniment și anume, după revenirea unității din campania lui Septimius Severus din anii 197/198²⁶. *Cohors I Vindellicorum* îi va lua locul și va staționa în acest castru până la abandonarea provinciei.

III. NPT = N(umerus) P(almyrenorum) T(ibiscensium) (Pl. II/1)

Caracteristicile ștampilei. Ștampilele acestei unități apar dispuse liber, N+P+T în ligatură, cu litere în relief, înalte de 48 mm²⁷.

Condiții de descoperire: ștampile ale unității auxiliare neregulate au apărut în descoperirile efectuate de M. Moga în castru fără a se menționa contextul stratigrafic în care au apărut. În cercetările ulterioare, efectuate de noi, au fost descoperite ștampile în complexul de *thermae* II (între anii 2003–2005)²⁸. În acest din urmă caz, descoperirile de tegule au permis atribuirea complexului termal acestei unități de palmyreni. Ștampilele sunt asociate cu alte tegule de tipul C.I.S (*cohors I Sagittariorum*) și MID²⁹.

Aria de răspândire se constată doar pe malul stâng al râului Timiș, în castru, *thermae* II și **deloc în vicus militar** având un caracter militar evident. Deci, doar în context militar.

²³ Gostar 1968, 472;

²⁴ Szilagyi 1946, 54; M. Moga 1970, 139–141. Relativ recent, A. Flutur o reluat o idee mai veche a lui N. Gostar și a propus lectura: C...I(ulius) V(...), ca reprezentând o ștampila particulă (Gostar 1968, 472–475; Flutur, 1999–2000, 373–374).

²⁵ Vezi mai sus.

²⁶ Vezi mai sus. Întregirea a fost propusă de noi în anul 1987 într-o mini-monografie asupra monumentelor ridicate de această unitate la Tibiscum (Benea 1987, passim).

²⁷ Moga-Russu 1974, 94,

²⁸ Vezi anexa I. Inv. sp. 141/2003; 3/2004; 15, 32, 150/2005;

²⁹ Inv.sp. 5/2004, Ștampile similare ale lui Numerus Palmyrenorum Porolissensium (NPP) la Porolissum și Vistea (CIL, III, 8075, 25, Szilagyi 1946, 57, nr. 274).

Originea trupei: unitatea s-a format din detașamentul de *palmyreni sagittari* stabilit la începutul anului 118 la Tibiscum³⁰ și amintit apoi în diplomele militare din anii 120 și 126. Unitatea a fost instalată într-un castru de pământ (III) imediat la sud de castru cu incintă de piatră (II/2), unde a staționat până la construirea castrului mare. Aici a staționat până la abandonarea provinciei în vremea lui Aurelianus. Organizarea numerus-ului de palmyreni a fost atribuită pe bună dreptate, de către C. C. Petolescu domniei lui Antoninus Pius, cândva între anii 159/160³¹. Organizarea lui într-o unitate auxiliară neregulată poate fi urmarea și a evenimentelor care au determinat retragerea unui număr important de trupe auxiliare la sud de Dunăre, în Moesia Superior, în urma incidentelor cu dacii liberi din anii 144 și 155. În vremea lui Antoninus Pius, unitatea este amintită epigrafic ca o *vexillatio Palmyrenorum*, fiindu-i atribuite anumite lucrări la templul lui Liber Pater³².

Datare. Ștampilele sub forma NPT (în ligatură) se datează astfel de la mijlocul secolului II și probabil în prima jumătate a secolului III, în funcție de descoperirile din *thermae* II databile în epoca Severilor. O astfel de încadrare cronologică a fost determinată și de faptul, că de pe la mijlocul secolului III ștampile ale trupei nu mai sunt cunoscute.

Această situație ne-a obligat a privi cu atenție și alte ștampile din inventarul tibiscens. Între acestea este și ștampila **AEL** (sau lecturată astfel **AEP**) apreciată ca fiind opera unei oficine particulare).

IV. AEP = A(la) E(lectorum) P(almyrenorum) (Pl. II/2)

Caracteristicile ștampilei: este o ștampilă cu litere dispuse liber, înalte de 23 mm³³.

Condiții de descoperire: tegulele ștampilate apar în castrul mare în exclusivitate (după cercetările M. Moga neprecizat contextul³⁴), cât și în vicus-ul militar (Clădirile I și XI) în nivele de locuire databile secolului III (vezi anexa I)

Aria de răspândire deocamdată ștampilele au fost descoperite doar pe malul stâng al râului Timiș în castrul mare și în vicus-ul militar. În ruinele unei vile rustice din Caransebeș – punctul Măhala au fost descoperite 7 țigle cu ștampila **AEP**³⁵ nu este precizat contextul stratigrafic al descoperirii, ele putând fi eventual **reutilizate** în clădirea respectivă.

³⁰ Vezi Benea 2013, 194–195.

³¹ Petolescu 2002, 139–140.

³² Piso-Benea 1999, 91–96, nr. 1.

³³ Moga-Russu 1974, 96, nr. 61.

³⁴ IDR, III, 1, 257; Moga 1970, 146, nr.6.

³⁵ Iaroslavschi 1975, 359–360

Interpretarea ștampilei. M. Moga presupunea că **ΛEP** reprezintă, alături de **ARF** o ștampilă cu caracter militar, respectiv abrevieri pentru numele unor ale fără să ofere o soluție în acest sens³⁶. Ideea lui M. Moga în principiu este corectă. Lectura ștampilei de tip **AEP**, credem ca poate fi atribuită unei ștampile militare, întregirea pe care o propunem ar fi următoarea: **A(la) E(lectorum vel- quitum) P(almyrenorum)** ceea ce ar sugera existența unei unități de cavalerie selectată din rândul palmyrenilor, proces constat și în cazul unității de palmyreni de la Porolissum, unde acest proces a avut loc prin fracționarea unității auxiliare neregulate în două unități auxiliare regulate o **ala** și o **cohortă**, unități militare atestate epigrafic prin inscripții. **Ala** de cavalerie a palmyrenilor de la Porolissum este atestată la Thessalonica cu prilejul mențiunii unui *praefectus* al trupei cu numele de G. Mestrius Servilianus³⁷. Iar, o inscripție funerară de la Potaissa menționează un soldat L. Aur. Celsinianus din **cohors I Palmyrenorum Porolissensium**³⁸. Datarea monumentelor nu poate fi stabilită riguros, dar pe bună dreptate C.C. Petolescu a observat că după dedicația făcută de *numerus*-ul de palmyreni la Porolissum pentru Herennia Etruscilla, soția lui Decius, deci *post* anii 250/251 nu mai apar mențiuni ale *numerus*-ului de palmyreni de la Porolissum. Acest lucru ar putea constitui un indiciu care ar apropia acest proces de fracționare a unităților auxiliare neregulate de domnia lui Gallienus, prin formarea unor trupe specializate de cavalerie, proces început poate mai înainte.

Datare. Revenind la lectura ștampilei de la Tibiscum contextul stratigrafic în care au apărut ștampilele **AEP** sugerează folosirea lor în ultimele nivele de locuire din timpul provinciei³⁹. **Procesul de fracționare** a *numerus*-ului de palmyreni de la Tibiscum sau dimpotrivă **transformarea lui într-o unitate auxiliară regulată** trebuie să fi avut loc la nivelul întregii provincii nu secvențial într-un singur castru, precum cel de la Porolissum. Alte mărturii epigrafice în acest sens lipsesc, până acum. În atare situație, datarea piesei se încadrează în ultimele decenii ale existenței provinciei Dacia, respectiv *post* 250 ultima mențiune a unui *numerus* de palmyreni la Porolissum și anii 271/275 (abandonarea oficială a provinciei).

Credem că o situație similară este și cazul unei alte ștampile de la Tibiscum, formată din

litere simple amplasate liber **AIM** a cărei lectură a fost citită ca reprezentând **A(la) I M(aurorum)**. Această unitate s-ar fi putut forma din **numerus Mauretanorum** sau **Maurorum Tibiscensium**⁴⁰.

Identificarea ștampilei **AEP** cu **Ala Electorum Palmyrenorum** apare posibilă cu atât mai mult cu cât prezența ei nu este documentată decât la Tibiscum în mediu militar și doar ocazional în mediul civil în **ultimul nivel de locuire romane din Clădirile I** (atelier de sticlă) și **XI**, la adâncimea de 0,20–0,40 m⁴¹. Ea apare într-un număr mic de exemplare deocamdată.

MID.= M(aurii) I(uniores) D(aciae) (?)

(Pl. II/3 a, b)

Caracteristicile ștampilei: ștampila aplicată prin litere libere înalte de 18 mm⁴².

Condiții de descoperire. Tegulele cu această ștampilă apar într-un număr impresionant la Tibiscum, atât în castru (barăcile nord-vestul castrului, *principia*, clădirea IV), cât și în vicus-ul militar (*Thermae I, II*, clădirile I (alături de ștampilele **ΛEP** și **MA.SY**), clădirile III, IV, VIII, IX, XI, toate în nivele de locuire corespunzând celei de a **doa jumătate a secolului II până la mijlocul secolului III**⁴³.

Aria de răspândire. Este o officina cu un mare areal de distribuție atât în preajma teritoriul castrului de la Tibiscum⁴⁴, respectiv la Zăvoi⁴⁵, Criciova⁴⁶ și Bolvașnița⁴⁷, dar și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁴⁸ și Apulum⁴⁹.

Interpretarea ștampilei. Ștampila **MID** nu oferă prea multe soluții în reconstituirea textului. Prof. N. Gostar a propus întregirea siglei **MID: Maures Iuniores Daciae**, aducând ca argumente două inscripții descoperite în *Caesarea* (Mauretania Caesariensis) închinată lui T. Licinius Hierocles, care a deținut între alte funcții militare și calitatea de *praepositus equitum itemque peditum iuniorum Maurorum cum iure gladii*⁵⁰. C.C. Petolescu optează pentru o atribuire privată a officinei⁵¹.

⁴⁰ Vezi mai jos.

⁴¹ Vezi anexa I.

⁴² Moga 1970, 143–145; Moga-Russu, 1974, 97, nr. 63.

⁴³ Vezi anexa I.

⁴⁴ IDR, III,1, 263

⁴⁵ Borza 1943, 70,91.

⁴⁶ IDR, III,1, XXVIII

⁴⁷ IDR, III,1, XXXVIII.

⁴⁸ Piso 1998, 174 cu bibliografia aferentă.

⁴⁹ Szilagyi 1946, 59, p. XX, nr. 305.

⁵⁰ ILS,1356; Gostar 1968, 473–474, nota 40 cu bibliografia aferentă; Al. Borza întregise ștampila *m(ilites) I d(ecuriae)* lectură neacceptată (Borza 1943, 69, 91).

⁵¹ Petolescu 2002, 136.

³⁶ Moga 1970, 146.

³⁷ IG, X/2, nr.146 = ILS, 9472; IDRE, II, 356.

³⁸ CIL, III, 908.

³⁹ În cercetările noastre nu au apărut astfel de tegule ștampilate în castrul roman.

Mărturiile despre maurii din Dacia sunt relativ puține și ele nu au fost puse decât relativ târziu în legătură cu ștampilele tegulare⁵².

În Dacia, o diplomă de la Cristești din anul 158 menționează pe *vexillarii Afric(ae) et Mauret(aniae) qui sunt cum Mauris gentib(us) in Dacia Superiore*⁵³. Menționarea acestei unități între celelalte auxiliile ale provinciei sugerează existența unei trupe formată din auxiliile celor două provincii Africa și Mauretania, care au însoțit un detașament de recruți mauri până în provincia Dacia. Lăsarea lor la vatră între unitățile auxiliare ale Daciei, indică faptul, că acești soldați se aflau de ceva timp în această provincie, care a permis acordarea cetățeniei romane la împlinirea anilor de serviciu pentru unii dintre soldați. Prezența maurilor în Dacia a fost constatată prin ștampile tegulare la: Răcari (în două variante **NMS** ultima litera inversă sau **NMΣ**)⁵⁴, Sânpaul (ștampila **NMS...**)⁵⁵, *Optatiana* (Zutor) (ștampile cu **NMO**)⁵⁶. În schimb, la Micia unitatea de mauri este documentată prin câteva inscripții funerare⁵⁷, dar și una onorifică ce menționează refacerea templului unității de care *Maurii Micienses* sub comanda lui Iulius Evangelianus⁵⁸, dar la Micia nu se cunosc ștampile ale unității.

La Tibiscum, în schimb o inscripție funerară amintește un veteran al unității cu un nume păstrat fragmentar *Ael(ius) Sebl.....*⁵⁹, alături de alte două inscripții: una colectivă de la Micia ce menționează pe *cohors M(aurorum) T(ibiscensium)*⁶⁰ și o alta din Caesarea (Mauretania Caesariensis) care menționează pe *Marius Domesticus praef. N(umeri) Mauret(anorum) Tibiscensium*⁶¹.

Ștampila **MID** a fost atribuită în acest context unității de mauri sau mai corect de mauretani, care a staționat în această fortificație. Surprinzător, ea apare extrem de larg răspândită nu numai în zonele limitrofe castrului tibiscens la Criciova, Zăvoi, Bolvasnița, dar o ștampila similară sub forma sistemului de abreviere a celor 3 litere, într-o manieră diferită de abreviere a siglei **MID** a fost descoperită

la Apulum și Ulpia Traiana. Desigur, modul diferit al grafiei literelor **MID**, prin separația literelor cu semne distinctive sugerează o altă ștampilă **MID** pe care o atribuim unei **oficine particulare** din cele două centre urbane al Daciei.

În cazul de față, ștampila **MID** de la Tibiscum se caracterizează prin litere aplicate liber de dimensiuni mai mici fără o separație între ele. Din punct de vedere cronologic, distribuția masivă de asemenea materiale se constată în castre, vicus-ul militar și alte centre cum afirmam mai sus, de la mijlocul secolului II și până înspre mijlocul secolului III. Acest lucru corespunde în bună măsură cu momentul în care se formează în Dacia unităților auxiliare neregulate de palmyreni și probabil și cel de mauri de către Antoninus Pius⁶². Nu vedem posibilă deocamdată o altă lectură pentru ștampila **MID**, decât cea propusă de prof. N. Gostar: *Maures Iuniores Daciae*.

Datare. În context stratigrafic clar precizat ștampilele apar după a doua jumătate secolului II și sunt prezente până în prima jumătate a secolului III. Multe piese sunt și refolosite în structura unor ziduri romane târzii.

Activitatea acestei oficine atât de elaborată și masivă în același timp surprinde între celelalte ștampile militare produse la Tibiscum.

VI. MIT M(aurii) I(uniores) T(ibiscensis) (?) (Pl. III/1)

Caracteristicile ștampilei: ștampila realizată cu litere libere adâncite, înalte de 3,4–3,5 cm.

Contextul descoperirilor. Tegulele cu textul **MIT** au apărut recent cu ocazia lucrărilor de dezvoltare a clădirii XI din vicus-ul militar în al treilea nivel de locuire din lemn al clădirii databil înspre mijlocul secolului II. O piesă fragmentară. **IT** apare într-un nivel de refacere din clădirea IV din castru mare (IV)⁶³.

Aria de răspândire. Deocamdată, asemenea ștampile au apărut doar la Tibiscum.

Întregirea și interpretarea ștampilei. Prezența puțin numeroasă a ștampilelor de acest tip, doar la Tibiscum denotă o producție locală pe care o atribuim unei unități militare. Propunem lectura **M(aurii) I(uniores) T(ibiscensis)** ca o abreviere pentru unitatea de mauri apropiată de **MID**⁶⁴. Întrucât prezența este certă doar în vicus-ul militar,

⁵² Gostar 1968, 475–477.

⁵³ IDR, I, 16; Petolescu 2002, 134–135 cu bibliografia aferentă.

⁵⁴ Petolescu 2002, 134–135

⁵⁵ Petolescu 2002, 135

⁵⁶ Petolescu 2002, 137.

⁵⁷ IDR, III, 3, 166, 176, poate 133.

⁵⁸ IDR, III, 3, 47. Nu am luat în discuție monumentele de la Ampelum care se pare ca privesc o unitate de altă factura formată în alt context: *numerus Maurorum Hisp.*

⁵⁹ IDR, III, 1, 147, 172.

⁶⁰ IDR, III, 1, 77.

⁶¹ CIL, VIII, 9368=IDRE, II, 462; Devijver PME, M. 33, Benea 1985, 150–151. Inscriptia sugerează faptul ca maurii recrutați pentru Dacia proveneau din această provincie.

⁶² Vezi Petolescu 2002, passim.

⁶³ Cercetări efectuate de C. Timoc, context neprecizat.

⁶⁴ În cursul cercetărilor efectuate în anul 2014, în clădirea XV, de către C. Timoc și M. Crânguș într-o groapă au apărut alături cărămizi și țigle cu 11 ștampile cu **MID** și o ștampilă **MIT** conform informației celor doi arheologi.

ca și context stratigrafic nu putem exclude cu totul o eventuală oficină locală privată⁶⁵.

Datarea. O precizare a cronologiei între ștampilele MIT și MID este în acest moment greu de stabilit. Pe baza contextului descoperirii pieselor în clădirea XI, MIT se încadrează într-un nivel de locuire din lemn, înspre mijlocul secolului II. Deocamdată putem presupune că a funcționat o perioadă scurtă de timp judecând după numărul descoperirilor.

VII. AIM = A(la) I M(aurorum) (Pl. III/2)

Caracteristicile ștampilei: ștampilă cu litere adâncite, litere înalte de 22 mm.

Contextul descoperirii. M. Moga menționează în mod deosebit descoperirea de astfel de ștampile în castru în timpul cercetărilor efectuate în anul 1964, pe latura de est a castrului⁶⁶, iar în vicus-ul militar o astfel de ștampilă a apărut, la vest de clădirea III la adâncimea de 1,20 m într-un nivel de locuire databil în secolul III (vezi anexa).

Aria de răspândire. Deocamdată, aceste ștampile se cunosc doar la Tibiscum. În cursul cercetărilor efectuate de noi în castru nu au apărut ștampile similare.

Întregirea și interpretarea ștampilei. M. Moga a propus întregirea ștampilei AIM=Ala I Maurorum⁶⁷, Ulterior, N. Gostar a propus a(la) i(uniorum) M(auretanorum) sau a(larii) I(uniores) M(auretani)⁶⁸. În cazul de față, credem corectă întregirea propusă inițial de către M. Moga având în vedere formarea asemenea palmyrenilor a unor unități auxiliare regulate după domnia lui Decius, probabil de către Gallienus tocmai pentru a pregăti formarea cavaleriei mobile⁶⁹, dar și pentru a ridica rangul trupelor auxiliare neregulate la statutul recunoscut al auxiliilor regulate, care primeau mai multe avantaje materiale.

Numărul mic de astfel de ștampile se explică și prin faptul că ele nu au funcționat decât puțin timp în provincie înainte de înrolarea lor în cavaleria lui Gallienus.

VIII. PCH = P(edites) C(ohortis) H(ispanorum)(?) (Pl. III/3)

Caracteristicile ștampilei: ștampilă aplicată cu litere libere adâncite; înalte de 4,3 cm.

⁶⁵ Cercetările efectuate de colectivul muzeului din Caransebeș la clădirea IV din vicus în anii 2013, 2014 sunt inedite încă, deci nu ne putem pronunța.

⁶⁶ Moga, 1965, 433; Moga 1970, 145–146.

⁶⁷ Moga 1965, 433.

⁶⁸ Gostar 1968, 472

⁶⁹ Vezi mai sus, în acest studiu, vezi și Benea 2013, 205–218.

Condiții de descoperire. Tegulele cu astfel de ștampilă sunt amintite de M. Moga în cursul cercetărilor efectuate în castrul mare,⁷⁰ în exclusivitate. În timpul cercetărilor efectuate de noi în cadrul complexului de **Thermae** II au apărut alături de ștampilele MID, NPT (în ligatură), și CIV în ultimul nivel de locuire și refacere databil în prima jumătate a secolului III. Acest lucru evidențiază caracterul militar al ștampilei.

Aria de răspândire. Ștampile similare ca factură sunt menționate din descoperiri mai vechi la Pojejena⁷¹, Berzobis⁷² fără detalieri asupra contextului de descoperire.

Întregirea și interpretarea ștampilei. Lectura ștampilei nu apare încă prea clară. J. Szilagyi a întregit astfel textul ei: P(edites) C(ohortis) H(ispanorum), lectură care nu a fost acceptată în general fiind cam nefirească⁷³. N. Branga reconstituia sigla: P(ublius) C(ornelius) H(ermadio)⁷⁴ atribuind-o unui atelier de cărămidărie cu caracter privat.

În acest caz, credem că judecând după locul de descoperire a tegulei, ea trebuie identificată cu unitatea auxiliară numită **cohors II Hispanorum** din mai multe considerente. O astfel de unitate militară apare atestată în armata Daciei romane imediat după cucerirea romană, în anul 114 fiind selectată în armata de campanie pentru Orient a împăratului Traian⁷⁵. Din perioada anilor 106–114 datează probabil descoperirile de tegule ștampilate provenind de la Drobeta⁷⁶, Dierna⁷⁷ și Banatska Palanka⁷⁸. La înapoierea din Orient, în anul 123, unitatea, având apelativele de *Scutata Cyrenaica*, a fost selectată alături de alte trupe spre Dacia Porolissensis, fiind trimisă în castrul de la Bologna⁷⁹, unde este documentată pe mai multe tegule ștampilate. Aici i se atribuie ridicarea castrului de lemn⁸⁰. În anul 133, locul lui *cohors II Hispanorum* la Bologna a fost luat de către *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria*⁸¹, care va staționa în castru până la abandonarea provinciei. Ulterior, la scurt timp, o *cohors II Hispanorum* apare amintită în diplomele Daciei Superior, din anii 137 și 179, dar până în prezent sediul ei nu este încă precizat,

⁷⁰ Moga 1970, 146.

⁷¹ IDR, III, 1, 25.

⁷² Moga 1970, 146.

⁷³ Szilagyi 1940

⁷⁴ Branga 1980, 153.

⁷⁵ Benea 2014, 184–185 cu toată bibliografia.

⁷⁶ Benea 2014, 152.

⁷⁷ Florescu-Micle 1979, 38, Inv. 206 a, b.

⁷⁸ IDR, III, 1, 7, 107.

⁷⁹ ILD, D. 20; Petolescu 2002, 113–114.

⁸⁰ Gudea 1997, 24–25.

⁸¹ Gudea 1997, 25 cu bibliografia.

ceea ce ar putea conduce la acceptarea ipotezei noastre. Astfel, unitatea ar fi avut sediul în sud-vestul Daciei romane.

Ipotetic, într-un articol dedicat lui Arrian, cei doi autori Ruscu presupuneau că unitatea ar fi staționat pe linia defensivă Lederata-Tibiscum fără a aduce vreun argument în acest sens⁸². Lipsa unor mărturii epigrafice clare care să ateste prezența lui cohors II Hispanorum în acest sector al limesului în afara ștampilelor amintite nu se păstrează. Prezența ștampilelor în castrul de la Pojejena poate constitui un moment în care o vexilație a unității a înlocuit pe cohors V Gallorum retrasă în Moesia Superior, dar sediul ei permanent să fi fost castrul de la Berzobis, unde să fi fost amplasată în fostul castru al legiunii a IIII-a Flavia. Deși, poate că ipoteza să nu apară viabilă acum, ea ar putea reconsidera întreaga problematică a liniei defensive Lederata –Tibiscum.

Prezența în castrul de la Tibiscum a unei vexilații a lui cohors II Hispanorum s-ar putea lega chiar de plecarea lui cohors I Sagittariorum în campania din Orient a lui Septimius Severus. Propunem acest lucru având în vedere descoperirea ștampilei din complexul *thermae II* alături de alte ștampile militare⁸³.

Credem, astfel, că pentru scurt timp la Tibiscum s-a aflat și un detașament din această unitate pentru a suplini lipsa unei unități auxiliare regulate din castrul mare de la Tibiscum⁸⁴.

B. Oficine particulare

A.R.F = A(.....)R(.....)F(.....).

(Pl. III/4 a, b)

Caracteristicile ștampilei: ștampila în cartuș dreptunghiular cu dimensiuni diferite: 83×34, litere înalte de 21 mm; cu dimensiunile de 84×34 litere înalte de 18 mm; 80×43 mm, litere înalte de 23 mm⁸⁵ sau în cartuș tabula ansata (83×30 mm, litere înalte de 21 mm)⁸⁶. Dimensiunile diferite se datorează ștanțelor folosite în decursul timpului pentru marcarea tegulelor.

Condiții de descoperire. În cursul cercărilor efectuate de noi nu au fost descoperite asemenea ștampile în castru, ci doar în **vicus**-ul militar, dar și în așezarea civilă de pe malul drept al râului Timiș. În clădirile VIII și XI din vicus, ele apar în ultimele

nivele de locuire romană de la mijlocul secolului III. În schimb, pe malul drept al râului Timiș, într-un edificiu cercetat de A. și C. Ardeș ștampila a apărut asociată cu o altă ștampilă MA.SY și a fost datată de autorii săpăturilor la mijlocul secolului II⁸⁷.

Aria de răspândire: doar pe teritoriul așezării de la Tibiscum.

Întregirea ștampilei: A(.....) R(.....) F(.....), uneori cu semne de separație între litere. Este o abreviere fie pentru o persoană particulară având *tria nomina*. M. Moga aprecia ca este ștampilă cu caracter militar reprezentând abrevierea pentru numele unei unități de cavalerie, fără a aduce argumente în acest sens⁸⁸. Prof. I. I. Russu a inclus ștampila de față în rândul aceloră cu o lectură neclarificată⁸⁹.

Interpretarea ștampilei. M. Moga atribuia această ștampilă unei unități militare de cavalerie⁹⁰. În cursul cercetărilor efectuate de noi, acest tip de ștampilă a apărut doar în vicus și în așezarea civilă urbană în nivele care se datează în secolul III. Acest lucru ne determină deocamdată a o atribui unui atelier local particular. Proprietarul oficinei având *tria nomina* trebuie considerat un cetățean roman deocamdată neatestat epigrafic pe plan local, dar nici în teritoriul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa.

Datarea: având în vedere descoperirile din clădirea XI apreciem că atelierul se datează în secolul al III-lea.

II. MASY = Ma(rcus) Sy(rus)

(Pl. IV/1 a–d)

Caracteristicile ștampilei: ștampila a fost imprimată într-un cartuș simplu dreptunghiular (D: 66×26 mm, litere înalte de 20 mm). Ligatura între primele două litere **M+A** urmate de **S** (întors) urmat de litera **Y**, fără semne distinctive între litere.

Condiții de descoperire: ștampile MA.SY au apărut în timpul cercetărilor pe întreaga suprafață a vicus-ului militar (clădirile I, III, VII, XI), în castru mare (Clădirea I) în nivele datate în secolul III, mai ales în ultimele nivele de locuire. Sporadic, un fragment de tegulă a fost descoperit de A. și C. Ardeș în așezarea civilă de la Iaz și a fost datată în prima jumătate a secolului II(?)⁹¹.

Aria de răspândire: prezentă doar la Tibiscum în cantitate mare cu deosebire în vicus-ul militar.

Întregirea ștampilei: ștampila a fost cunoscută deja de mult în literatura de specialitate sub

⁸² Ruscu-Ruscu 1998, passim.

⁸³ Vezi mai sus în acest articol.

⁸⁴ Acest lucru este confirmat și de afirmația lui M. Moga 1970, 146 privind descoperirea unor astfel de ștampile doar în castru mare.

⁸⁵ IDR, III, 1, 259 b, c.

⁸⁶ IDR, III, 1, 259 a.

⁸⁷ Ardeș-Ardeș 2004, 128, nr. 113.

⁸⁸ Moga 1970, 146, nr. 8, 149.

⁸⁹ IDR, III, 1, nr. 259

⁹⁰ Moga 1970, 146, fig. 8.

⁹¹ Vezi anexa.

forma MA.ZY, publicată de către Al. Borza⁹². M. Moga o atribuie unei unități militare⁹³ propunând lectura: **M+A=NMA** o eventuala ligatură pentru *numerus Mauretanorum Tibiscensium*, iar **SY** + semnificând abrevierea de la **SY(ria)**, Ulterior, M. Moga și I. I. Russu oferă o nouă lectură: **M(arcus) A(...)** **SY(...)**, care include ștampila în rândul celor cu caracter particular⁹⁴, ceea ce credem că este corect. **MA.SY** reprezintă un **offinator** particular de la Tibiscum, gruparea literelor în două grupe, ar sugera două reconstituiri prin prezența unui personaj cu *tria nomina* sugerând un posibil palmyrean ori oriental stabilit după lăsarea la vatră la Tibiscum, **M(arcus) A(urelius) Sy(rus)**.

Al. Fluture reconstituie corect tipologia matrițelor pentru această siglă observând existența a patru variante de scriere a praenomenului și gentilicului personajului prin alipirea bazei literelor **M+A**⁹⁵, apoi prezența unei a treia variante în care literele **M+A** nu sunt în ligatură⁹⁶, în sfârșit a o patra ștampilă retrogradă gasită în colecția Muzeului Banatului în care **S+Y** sunt ligatură urmate de **M+A**⁹⁷. Lectura este consacrată pentru această siglă de **Marcus Aurelius Syrus** preluată după IDR, III, 1, 262.

Interpretarea ștampilei: Marcus Syrus apare ca un cărămidar local de origine modestă, probabil pelerin ajuns în Dacia din provincia orientală⁹⁸. Pe teren, locul oficinei sale nu este încă precizat.

Datarea. Funcționarea atelierului de cărămidărie este îndelungată în timp, de pe la sfârșitul secolului II continuând în secolul următor. Asocierea ștampilelor **MA.SY** cu **A.R.H** în cursul descoperirilor – din clădirea III din vicus, confirmă datarea lor în secolul III, iar în clădirea I din vicus-atelierul de sticlă, unde ștampila **MA.SY** este asociată cu **MID** și **AEP** argumentează ipoteza de mai sus pledând pentru o datare spre mijlocul secolului III⁹⁹. În atare situație, opinăm spre o datare în cursul secolului III a acestui atelier.

⁹² Borza 1943, passim.

⁹³ Moga 1970, 145

⁹⁴ Moga-Russu 1974, 97, nota 64; IDR, III, 1, 262 a–c; lectura a fost preluată și de Branga 1980, 156.

⁹⁵ Flutur 1999–2000, 375, fig. 1 a, d.

⁹⁶ Flutur 1999–2000, 375, fig. 1 b.

⁹⁷ Flutur 1999–2000, 375, fig. 1 c. Prin aceasta, ștampila din IDR, III, 1, 260 reprezintă o formă trunchiată a acestei variante.

⁹⁸ Uneori s-a presupus că ar reprezenta o ștampilă militară.

⁹⁹ În acest context, apare nefirească prezența ștampilei într-un nivel datat în prima jumătate a secolului II? (vezi A. și C. Ardeț 2004, 128).

III. GT.I. = G(...) T (...) I(.....) (Pl. II/5)

Caracteristicile ștampilei. Ștampilă dispusă în cartuș *tabula ansata*, cu litere majuscule separate prin semne distinctive. D: litere înalte de 28 mm.

Condițiile de descoperire. Din descoperirile mai vechi M. Moga menționează o singură ștampilă fragmentară în cartuș de tip *tabula ansata* (cu dimensiunile de 12×35 cm, litere înalte de 30 mm). În cursul cercetărilor noastre este menționată o singură ștampilă întreaga cu aceleași dimențiuni, descoperită în vicus-ul militar, într-un sondaj din anul 1983, la vest de clădirea VII.

Aria de răspândire: doar la Tibiscum, într-un număr mic de exemplare. Sugerează deocamdată o producție limitată în timp de scurtă durată. Doar în cazul piesei provenind din anul 1983, putem oferi o datare înspre mijlocul secolului II, pentru cealaltă piesă nu deținem nici o informație clară.

Intregirea ștampilei. Ștampila menționează numele unui *offinator* cu *tria nomina* N. Branga întreaga astfel lectura ștampilei: *G(aius) T(itius) I(anuarius)*¹⁰⁰. Ea trebuie acceptată cu rezerva cuvenită, întrucât nici la Tibiscum și nici în teritoriul Coloniei Ulpia Traiana nu avem atestat epigrafic un asemenea personaj.

Interpretarea ștampilei. Numărul mic de exemplare descoperit până acum poate fi apreciat și ca o carență de informație arheologică, dar anvergura cercetărilor pe teritoriul vicus-ului militar ne determină a aprecia că atelierul de cărămidărie a funcționat o perioadă scurtă de timp. Proprietarul este un cetățean roman stabilit probabil în imediata apropiere la Tibiscum.

Datare: pe baza de descoperirii din anul 1983 de până acum o dată în spre mijlocul secolului II până la noi apariții mai clar precizate.

IV. T. FL. V= T(...). FL(....) V(.....). (Pl. IV/2)

Caracteristicile ștampilei. Este o ștampilă caracterizată prin litere dispuse liber, înalte de 24 mm. Prezintă o ligatură apreciată diferit de specialiști: **T+L**¹⁰¹ sau **T+FL**¹⁰², ceea ce oferă posibilitatea reconstituirii gentilicului cu lectura **T(.....) L(....) V(....)** ori **T(itus). Fl(avius). V(alentinus)**¹⁰³. În ambele cazuri însă, un astfel de personaj nu este prezent epigrafic la Tibiscum, dar nici la Ulpia Traiana.

¹⁰⁰ Branga 1980, 155.

¹⁰¹ Gostar 1968, p. 475; Moga-Russu, 1974, nr. 66;

¹⁰² Benea-Bona 1994, 92

¹⁰³ Lectura propusă de N. Gostar 1968, 475 și neacceptată de M. Moga care o atribuie unei unități militare nenominalizate (Moga 1970, 147).

Condițiile de descoperire. Nu deținem nici o informație despre descoperirile anterioare făcute de M. Moga, care fixează ca loc de descoperire a ștampilei castrul de la Tibiscum¹⁰⁴. În muzeul din Lugoj se păstrează un fragment de țiglă TLV, care ar fi fost descoperit în așezarea civilă, după cum citează indicația păstrată la N. Gostar¹⁰⁵. Cele două exemplare cunoscute din cercetările noastre și ale lui A. Ardeș din anul 1996 au apărut la Iaz în așezarea civilă și sunt databile la mijlocul secolului III¹⁰⁶.

Aria de răspândire: doar la Tibiscum, se pare că oficina particulară este documentată în vicus-ul militar și în orașul antic de pe malul drept al râului Timiș.

Întregirea ștampilei. Cele trei litere ale ștampilei trebuie incluse în rândul aceluia ce privesc numele unor proprietari de cărămidării private și nu ale aceluia cu caracter militar. S-ar părea că tocmai descoperirea lor în mediul civil este un argument în plus în acest sens. Lectura probabilă ar fi: *T. Fl(avius). V(alentinus)*, cum bine a intuit prof. N. Gostar.

Interpretarea ștampilei. Proprietarul oficinei de cărămidărie locale tibiscense este un al treilea *officinator* a cărui activitate, deși nu apare îndelungată în timp, se pare, că a funcționat până spre sfârșitul provinciei romane. El trebuie să fi fost un cetățean roman stabilit la Tibiscum.

Datare: Activitatea atelierului trebuie încadrată în secolul III-lea până la sfârșitul stăpânirii romane în Dacia.

Concluzii privind ștampilele descoperite la Tibiscum

Analiza întreprinsă asupra tegulelor ștampilate militare descoperite la Tibiscum a atras atenția asupra unor particularități specifice de interpretarea materialului cunoscut, care poziționat în anumite complexe a oferit o altă bază de discuție. În literatura de specialitate există discuții asupra disponibilității unor ștampile militare în mediul civil sau invers, a unor **ștampile civile în mediul militar**. Mai multe studii nu numai românești au încercat rezolvarea acestei probleme prin explicații logice prin care, în cazuri de excepție, evenimente militare etc., unitățile militare sunt nevoite la apeleze la o serie de cărămidari particulari care să realizeze materialul de construcție pentru anumite construcții publice

sau chiar din caste cu ajutor civil, provenind din *canabae* sau *vici militares*¹⁰⁷. Acest lucru s-a constatat și în Dacia în cazul legiunii a XIII-a Gemina¹⁰⁸. Pentru un castru de trupe auxiliare problematica este ușor diferită și mai greu sesizabilă, am spune noi. Analiza pe care am propus-o în cazul de față se bazează în principal pe corelarea descoperirii de sigle pe materialul de construcție din cărămidă în funcție de locul de găsim a pieselor în medii civile sau militare și mai ales în contextul **straigrafic ale fiecărei ștampile în parte**. Astfel, s-a conturat o situație diferită față de interpretările făcute până acum pentru ștampilele tegulare de la Tibiscum. În principal, se observă că *cohors I Sagittariorum*, *cohors I Vindelicorum*, *numerus Palmyrenorum*, *cohors II Hispanorum* (PCH) sunt documentate doar în medii strict militare (castre, Thermae I, II) cu rare excepții în cazul unor descoperiri izolate în cursul secolului II – începutul secolului III¹⁰⁹. Se conturează de asemenea o cronologie relativă a trupelor auxiliare regulate la Tibiscum inițial a fost adusă *cohors I Thracum Sagittariorum*, urmată de unitatea neregulată a palmyrenilor, iar din vremea lui Antoninus Pius și a celei de mauri – cronologie deja bine cunoscută și precizată de descoperirile arheologice.

O schimbare radicală se produce prin participarea lui *Cohors I Thracum sagittariorum* în armata de campanie din Orient a lui Septimius Severus cu întreg efectivul său. Posibil ca în această vreme unitatea să fi devenit *milliaria* cum susțin unii învățați poate prin anumite eșaloane de cavalerie de palmyreni și mauri (?). În această perioadă de **interimat** trebuie inclusă aici prezența unui detașament din *cohors II Hispanorum* pentru completarea efectivelor adus de la Berzobis. În această vreme sau după revenirea trupelor din campania din Orient, deci după 198, *cohors I Vindelicorum* a fost instalată la Tibiscum alături de cele două trupe auxiliare neregulate de mauri și palmyreni. Aceste modificări constatate la cumpăna secolelor II–III datorate în principal organizării armatei de campanie a lui Septimius Severus pentru Orient au condus mari schimbări în structura armatei romane staționate în acest centru militar.

MID, este ștampila prezentă pe întreaga suprafață a complexului de la Tibiscum atât în castru cât și așezarea civilă mai ales în secolul al III-lea. Ea reprezintă primul tip de siglă militară

¹⁰⁴ Moga 1970, 147.

¹⁰⁵ Gostar 1968, 475–476; O prima prezentare a acestui tip de ștampilă apare la Al. Borza 1943, 69, 92 cu lectura (tegulae) L(egionis) V, lectură de neacceptat.

¹⁰⁶ Vezi anexa 1.

¹⁰⁷ Kurzmann 2005, 405–414.

¹⁰⁸ Benea 2005, 91–96.

¹⁰⁹ Este cazul de pildă, a lui *Cohors I Sag.* pe o țiglă descoperită în atelierul de olărie din vicus militar, sau a lui CIV, la templul lui Apollo de la Tibiscum construit de militari.

prezentă și în mediul civil. Este specifică pentru Tibiscum, diferită de ștampilele descoperite la Ulpia Traian și Apulum, care sunt în chip evident particulare.

Identificările *AEP=Ala Electorum Palmyrenorum*, *AIM=Ala I Maurorum* s-au confirmat prin analiza generală întreprinsă asupra evoluției în secolul al III-lea a unor categorii de trupe neregulate, care au fost reorganizate de către Gallienus (după anul 253 când ajunge la putere) în vederea reformelor sale militare¹¹⁰. Se cuvine, a remarca în plus faptul că odată cu secolul al III-lea nu se mai păstrează rigoarea inițială de distribuire a materialului de construcție între mediul civil și cel militar, credem că aici intervine în principal, **factorul nevoii de moment a celor două tipuri de comunități.**

Astfel, se conturează clar ideea potrivit căreia în castrul de la Tibiscum și-au avut sediul în permanență o trupă auxiliară regulată cu două unități auxiliare neregulate de arcași călăreți menite a apăra spațiul din cimpia de vest a Banatului antic. Evoluția în timp a acestor trupe a putut fi în bună măsură elucidată de ștampilele de pe materialul de construcție confecționat.

Se cuvine a menționa faptul că în descoperiri mai vechi se afirmă descoperirea la Tibiscum a unor tegule ale lui *legio IIII Flavia felix*, dar în cursul cercetărilor noastre nu am găsit asemenea piese.

Cele patru **ateliere de cărămidărie cu caracter privat** descoperite pe arealul castrelor și așezărilor de la Tibiscum conturează o evoluție în timp care acoperă întreaga perioadă de existență a provinciei Dacia. Datarea activității celor patru ateliere de cărămidărie a fost realizată de noi pe baza contextului stratigrafic de descoperire. Ele aparțin unor proprietari locali care dețin *tria nomina* fiind fie, urmașii unor coloniști stabiliți în așezarea de pe malul drept al râului Timiș, fie în vicus-ul militar ca veteranii sau urmașii ai acestora.

Observând cu atenție modul de abreviere a numelor ce apar pe ștampilele particulare din Pannonia, B. Lörincz ajunge la concluzia că prezența unor proprietari cu *tria nomina* apare în prima jumătate a secolului II (până în timpul războaielor marcomanice), după aceasta perioadă până în secolul III pe ștampile apar doar menționat nomen și cognomen, pentru ca în secolul IV scrie doar cognomenul cărămidarului¹¹¹. Descoperirile din Dacia, se apropie de aceste concluzii cu anumite particularități, în secolul al III-lea se menține în bună măsură menționarea

proprietarilor prin *tria nomina* ceea ce apare deocamdată clar doar la Tibiscum.

Dacă **G.T.I** apare amintită înspre mijlocul secolului II, celelalte trei oficine ale lui **A.R.F., MA.SY, T.FL.V.**, funcționează în secolul al III-lea, ultima probabil chiar în ultimele decenii ale secolului III. În unele cazuri, se constată prezența ștampilelor pe materiale provenind nu doar în vicus-ul militar sau orașul antic, dar și din castru mare de la Tibiscum (MA.SY, de pildă). Producția lor satisfăcea nevoile locale de material de construcție neavând o importanță majoră în relațiile cu așezările din împrejurimi.

BIBLIOGRAFIE

- Benea 1976
Benea D., Câteva precizări cuprivire la monumentele epigrafice ale cohortei I Sagittariorum la Drobeta. *SCIVA*, 27, 1, p. 77–84.
- Benea 1987
Benea D., *Cohors I Vindellicorum p.f.∞ in Dakien. Festschrift für Arthur Betz. Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik*, Wien, 1987, 47–54.
- Benea 2005
Benea D., *Aurelius Godes magister Figlinarum legionis XIII Geminae*, Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu, București, 91–95.
- Benea 2011
Benea D., Câteva observații privind transferul lui Cohors I Sagittariorum de la Tibiscum la Drobeta. *Drobeta*, 21, 42–52.
- Benea 2013
Benea D., In regard to a possible Abandonment of the province od Dacia under Gallienus, *Acta Musei Napocensis*. 47–48, (2010–2011), 205–218.
- Borza 1943
Borza Al., *Banatul în timpul romanilor*, Timișoara.
- Bozu 1977
Bozu O., Cohors I Sagittariorum la Zăvoi. *Banatica*, 4, 131–134.
- Braga 1980
Braga N., *Urbanismul în Dacia Romană*, Timișoara.
- Devijver 1976–1993
Devijver H., *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusrâto ad Gallienum*, Leuven (=PME).
- Flutur 1999–2000
Flutur Al., Despre două ștampile tegulare de la Tibiscum. *Analele Banatului*, VII–VIII, 373–377.
- Gostar 1968
Gostar N., Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum. *Acta Musei Napocensis*, V, 472–477.

¹¹⁰ Vezi mai sus.

¹¹¹ Lörincz 1991, 34–35 (catalog de expoziție).

- Gudea 1997
Gudea N., *Das Romergrenzkastell von Bologa-Resculum / Castrul roman de la Bologa-Resculum*, Zalău.
- Iaroslavschi 1975
Iaroslavschi E., O villa rustica de la Caransebeș. *Banatica*, 3, 359–360.
- Kurzmann 2005
Kurzmann R., Soldier, Civilian and Military Brick Production. *Oxford Journal of Archaeology*, 24(4), 405–414.
- Moga 1965
Moga M., Tibiscum. *Revista Muzeelor*, II, 433.
- Moga 1970
Moga M., Garnizoana romană de la Tibiscum. *Acta Musei Napocensis*, VII, 137–149.
- Moga-Russu 1974
Moga M., Russu I. I., *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timișoara.
- Petolescu 2002
Petolescu C. C., *Auxilia Daciae*, București.
- Petolescu 2005
Petolescu C. C., *Inscripții latine din Dacia*, București. (în continuare = ILD).
- Piso 1996
Piso I., Les estampilles régulières de Sarmizegetusa. *Ephemeris Napocensis*, 6, 153–200.
- Piso-Rogozea 1985
Piso I., Rogozea P., Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 58, 211–218.
- Piso-Benea 1999
Piso I., Benea D., Epigraphica Tibiscensia. *Acta Musei Napocensis*, 36, 1, 91–107.
- Ruscu-Ruscu 1996
Ruscu D., Ruscu L., ΕΚΤΑΞΙΣΣ ΚΑΤΑ ΑΛΛΑΝΩΝ a lui Arrian și strategia defensivă a Imperiului Roman în epoca hadrianică. *Ephemeris Napocensis*, 6, 205–234.
- Szilagyı 1946
Szilagyı J., *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (Diss.Pann., II, 21), Budapesta.

Anexa 1. Oficine militare

Tipul de ștampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
CIS	Tibiscum castru 2011	S1/2011, M. 1. –2, –0,30 m, D 4,00 × 2,5 cm: C. I.S	Sec. II mijloc	Inv. sp. 133/2011
CO [H].I. S	Castru militar 2011	S.I/2011, frag. CO.... în tabula ansata, lat = 3 cm	"	Inv. sp. 134/2011
CIV	Vicus militar	SI/1995, –0,80 m	Sec. III	Inv. sp. 100/1995
	Vicus militar	Cl. XII, M. 5–6, –0,40 m; frag. Olan CIV	Sec. III	Inv. sp. 12/1996
	Castru principia, în aedes castru	–0,40; – 0,50 m		Inv. sp. 108, 173/1995
	Vicus militar, 2003	Thermae I, passim CI/V/		Inv. 148/2003
	Vicus militar, 2005	Thermae II, passim, caseta 1, ștampilă CIV Litere I=2,7 cm	Sec. III	Inv. sp. 46/2005
	CIVN = C.I. V(ind). A(nt)	Vicus militar, 2005	Thermae II, caseta 1, M. 10–11, –0,60 m; passim (3 ex.)	Sec. III
NPT	Thermae II,	S2/2003, passim	Sec. II/2–III/1	Inv. 141/2003
	Thermae II (2 ex.)	S2/2003; litere I=5, 5 cm. Caseta A, 0,20 cm		Inv. sp. 177,179/2003
	Vicus militar,	Thermae II, SI/2004; 0,90 cm	Sec. II–III	Inv. 3/2004
	Vicus militar, thermae II.	Thermae II, SI/2004, caseta B passim alături de CIS, MID	Sec. II/2	
	Vicus militar, 2005	thermae II, –0, 70 m N+P+T (3 ex. la demontare martor	Sec. II/II	Inv. sp. 15, 32,150/2005

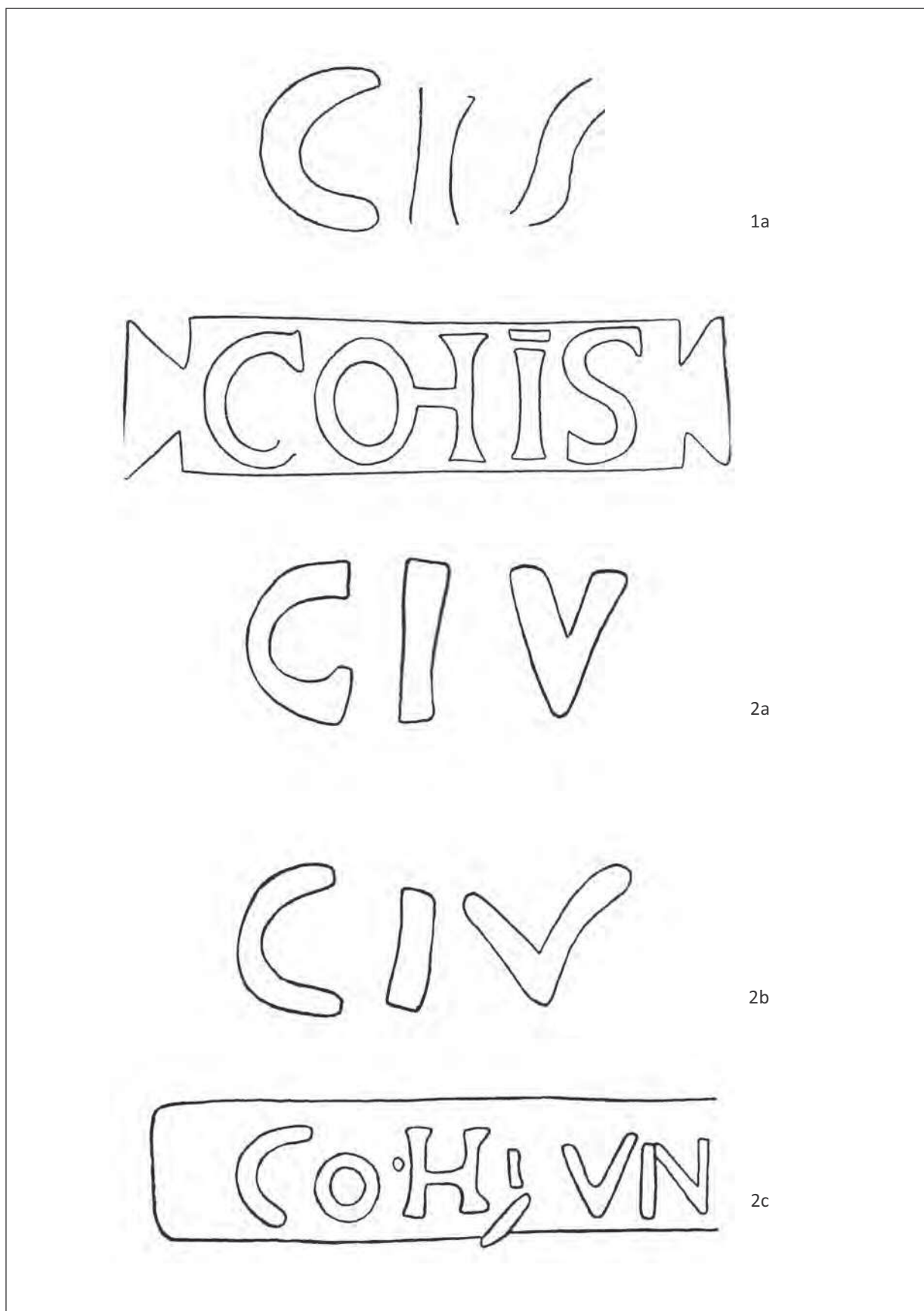
Tipul de șampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
AEP/ Λ EP	Tibiscum, vicus militar	Clădirea I, camera 4, în niv. 3 de locuire (alături de MID)	Sec. III	Benea 2011, p. 168
	Tibiscum, vicus militar	Cl. XI, caseta 2/2008, la suprafață, -0,20-0,40 m	Sec. III	Inv. sp. 62/2008/
	castru	Exclusivitate (număr neprecizat).	?	Moga, 1970, p. 146.
	Caransebeș, villa rustica, p. Mahala	7 exemplare pe țigle fără precizarea contextului	?	Iaroslavski 1975, p. 359-360
M.I.T	Tibiscum vicus militar 2005	Cl. XI.SI, caseta 1, 1,50 m nivel locuire 3 de lemn cu chirpici	Sec. II/I	Inedit
	Vicus militar 2014 Cl. IV	Cercetări efectuate de Muz. Caransebeș	?	Inedit
	Castru, Clădirea IV 2004	Caseta 1, M. 16-17, -0,85 m țiglă fragmentară. IT	Sec. II/III	Inv. 83/2004
	Vicus militar	CL. XI, caseta 1, Litere I= 3,4 cm. 0,30 m		
M.I.D	Castru mare – 2009	țiglă cu șampilă în <i>actus</i> într-o baraca, ult. nivel roman	Sec. III	Inedit.
	Castru mare 1997	în fața clădirii II din castru, reutilizată țiglă fragmentară, sub un strat de pietriș.	Epoca post romană	Inedit
	Castru mare 1999	în S.I/1999 între zid de incintă de est și zid. 2. alături de MID și CIV în nivel de locuire. -0,30 m; 0,70 m; M. 6-8, -1,10 m, șampilă frag.	Sec. II-III/2	Inv. sp. 44, 50, 73 / 1999
	Castru mare, 1984	în SI/84 la adâncimea de 0,00-0,50 m	Secol. III/ mijloc	Inv. 52/84 inedit
	Castru mare, 2003	Thermae I., M. 14-17. -0,70 m stampile MID(2 ex.)		Inv. sp. 104/2004
	Castru mare, 2009	S/2009, M. 9-11; -1,00 m	Sec. II/II-III	Inv. sp. 240/2009.
	Vicus militar, 1978-1980	Cl. I. atelier de sticlă în cam. 1 (la adâncimea de 0,50-1,00 m și 4. alături de stampilele ΛEP, MASY	Secol. III/ mijloc	Benea 2011, p. 163, 168
	Vicus militar 1982	Clădirea VIII, cam. 4, alături de ARF	Ult. nivel de distrugere	Benea 1983, p. 207
	Vicus militar, 1983	S1/1983 la vest de clădirea VII, în ultimul nivel de locuire	Sec. III în timpul provinciei	Benea, 1985, p. 203-219
	Vicus militar, 1996	Cl. III, camera 4, țigle cu șampilă în faza de lemn a clădirii, -1,30 m	Sec. II/II	inedit
	Vicus militar, 1999	La vest de Cl. III, într-o secțiune cu 6 șampilă	Sec. III	inedit
	Vicus militar, 1999	Cl. III, în afara clădirii; -0,20 m la suprafața terenului	Sec. III	Inv. sp. 65/1999
	Tibiscum-Zăguzeni	S.II/2000, M. 2, -0,50 m	Sec. III	Inv. sp. 118/2000
	Vicus militar, S. 2/2003	thermae II; în zid. Litere înalte = 2 cm (3 ex.)	Sec. III	Inv. 178/2003

Tipul de șampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
	Vicus militar 2005	În Thermae II. la suprafață alături de MID și CIV, N+P+T, PC/H/. Adâncime 0,80 m	Sec. III	Inv. sp. 151/2205
	Vicus militar, 2005, thermae 1.	Caseta 1, -1,53 m M. 7-8 MID litere înalte de 1,7 cm	Sec. II/III	19/2005
	Vicus militar -2005a	Cl. XI, M. 17-18, passim șampilă în cartus, -0,75-80 m; -0,75-080 m (2. ex).	Sec. II/II	Inv. sp. 34,183/2005
	Vicus militar, 2006	Cl. XI, S.II/2006 M. 2; -0,45 m; Litere I=2 cm.	Sec. III	Inv. sp. 1/2006
	Vicus militar 2007	Cl. IX, S.3 /2006 șampilă fragmentară ..]D		Inedit.
	Vicus militar 2007	CL.XI, în ultimul nivel locuire din timpul provinciei (0,40-0,50 m)	Sec. III	Inedit
	Vicus militar 2008	Cl. XI, caseta 1/2008, M, 0-1; -1,30 m	Sec. II/II-III	Inv. sp. 34/2008
	Vicus militar 2008	Thermae 1, SI/2008, M.3-5; -1,20 m	Sec. II/II	Inv. sp. 39/2008
	Vicus militar 2009	C.1/2009, M. 4-5, - 1,50 m	Sec. II/II-III	Inv. sp. 246/2009
AIM	Vicus militar	SI/1995 la vest de Cl. III, -1,20 m	Sec. III/	Inv. sp. 57/1995
PCH	Tibiscum, vicus militar	Thermae II, alături de MID, N+P+T, CIV și PC[H]	Sec. II/II-III	Inedit + Moga 1970, p. 146

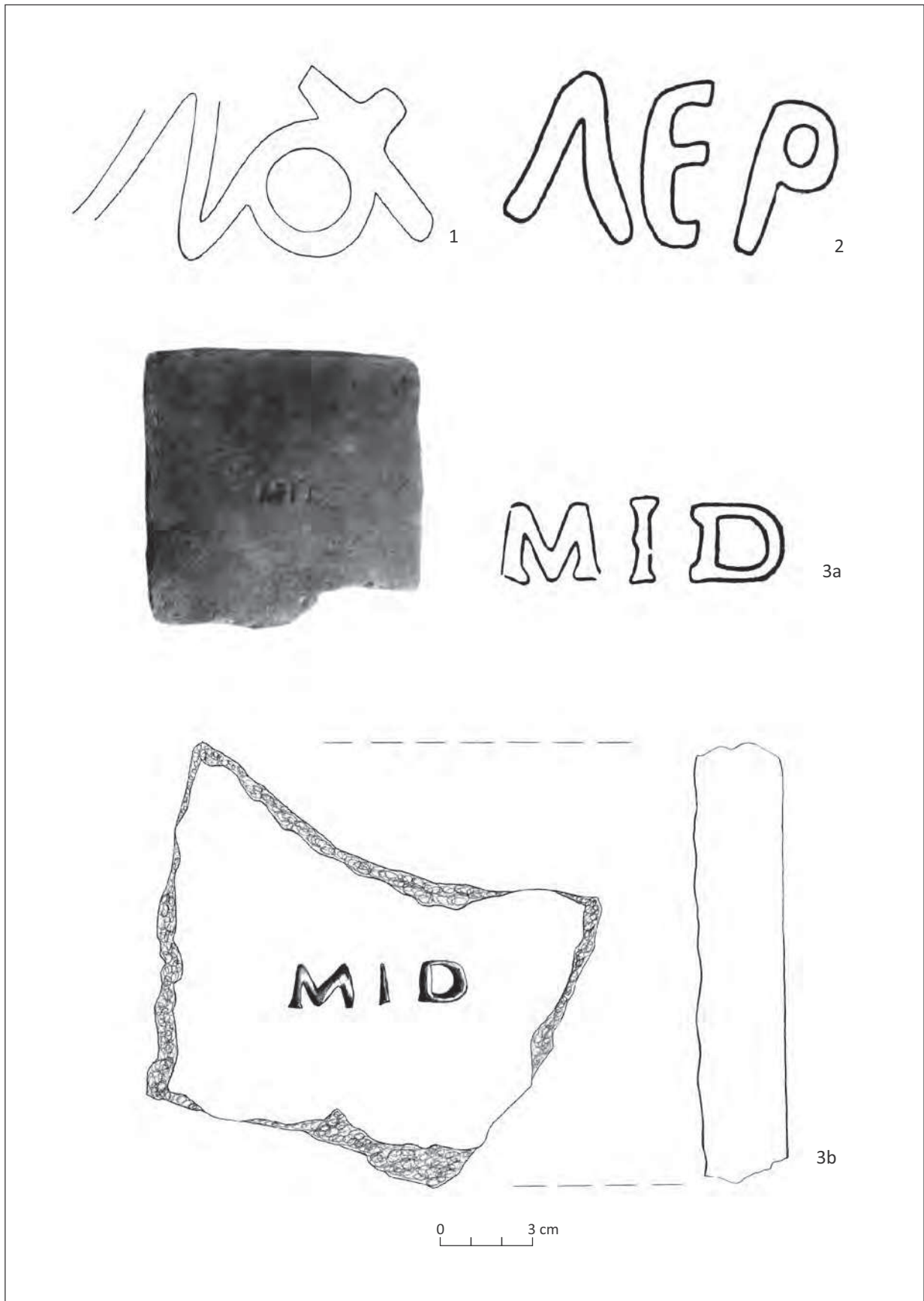
Anexa 2. Oficine particulare

Tipul de șampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
A.R.F	Tibiscum – Iaz	S. 17/1997, adâncime -1,50 m, alături de șamp. frag. MA.SY	Mijl. sec. II	Ardeș, Ardeș 2004, p. 128, nr. 113
	Tibiscum, vicus militar	Clădirea VIII, încăperea 1, ult. nivel de locuire	Sec. III/1.	Benea 1983, p. 207
	Tibiscum, vicus militar	Clădirea XI, alături de MASY(2005)	Sec. III/ult. nivel din timpul provinciei -0,50 m	Inedit
MA+SY	Castru mare 1984	SI/1984 asociat cu MID, la -0,50 m	Secolul III	Inedit
	Castru mare, 2005	Clădirea I Sect.1, -0,40 m. M+A.SY.	Sec.III	Inv. sp. 14/2005
	Vicus militar 1978	Cl. I. frag. țiglă asociat cu MID.	Sec. III	Inedit
	Vicus militar 1982	Cl. VII frag. țiglă	Sf. sec. II – sec. III	Benea 1983, p. 207
	Vicus militar 1995	Frag. cărămidă cu șampilă; SI/ în afara clădirii III, -0,40-1,00 m M+A.SY	Mijl. secol. III	Inv. sp. 26,56 /1995
	Vicus militar 2001	C. III templu, frag. țiglă	Sec. III	Inedit
		C. III templu, camera 3; -0,90 (+0,50) m	Sec. II/III, litere 6 x 2,5 cm	Inv. sp. 150/2002 cu monede S.S, Caracalla, Sev. Alex.
	Vicus militar 2005	Cl. XI, passim șampilă în cartus	Sec. II/II	Inv. sp. 33/2005

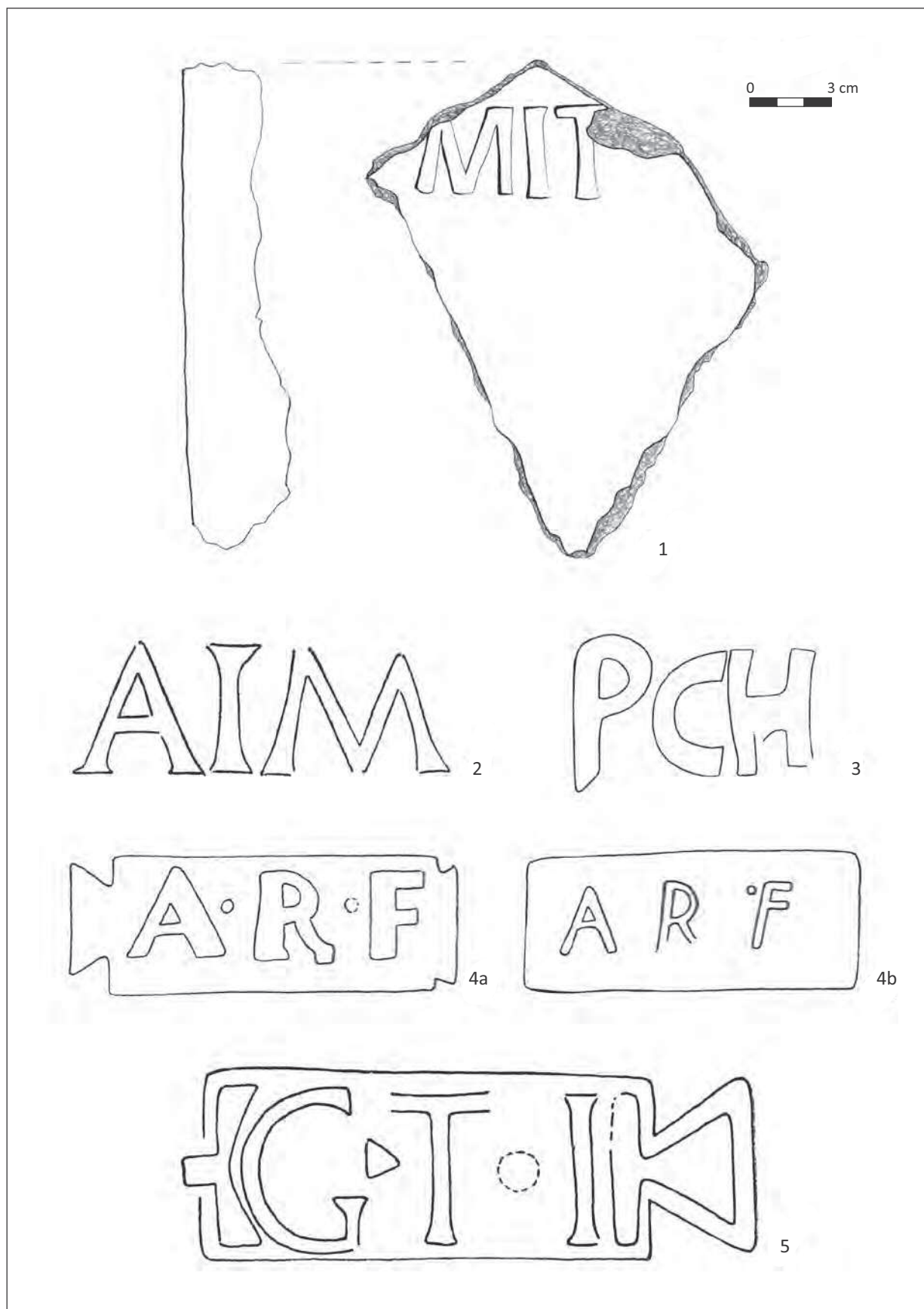
Tipul de șampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
	Vicus militar 2005	Cl. XI, S1/2005, M. 12–19, –0,80 m	"	Inv. sp. 157/2005
	Vicus militar 2006	Cl. XI, caseta 5, –0,90 m; Litere I= 2 cm, țiglă MA.SY alături de țiglă ARF	Sec.III	Inv. sp. 3/2006
	Vicus militar 2006a	Cl. XI, caseta 3 a, M. 3–4,- 0,50 m	Sec. III	Inv.sp. 51/2006
	Vicus militar 2007	Cl. XI. 6 cărămizi și țigle la – 0,50 m, ult. Nivel, actuse cu MA.SY,	Sec. III	Inedit.
	Tibiscum Iaz – 1996 C7/1996, cam. C	fragment	Sec.II/1	Ardeș – Ardeș 2004, p. 128, nr. 114
	V.A+M?	Forma retrogradă pentru MA.SY.		Este menționată în cercetările efectuate de M. Moga.
G.T.I.	Tibiscum vicus militar	S.1/1983, la vest de clădirea VII pe o țiglă în actus. Nivel locuire lemn cu chirpici, –1,50 m	Prima jumătate a sec. II	Inedit
T+FL.V	Tibiscum – Iaz	Clădirea I, în nivel databil în timpul provinciei	Sec. III/2	Benea 1995, p. 168
	Tibiscum – Iaz	Caseta 7/1996, la nivelul solului actual	Probabil secolul III	Ardeș-Ardeș, 2004, p. 128, nr. 115

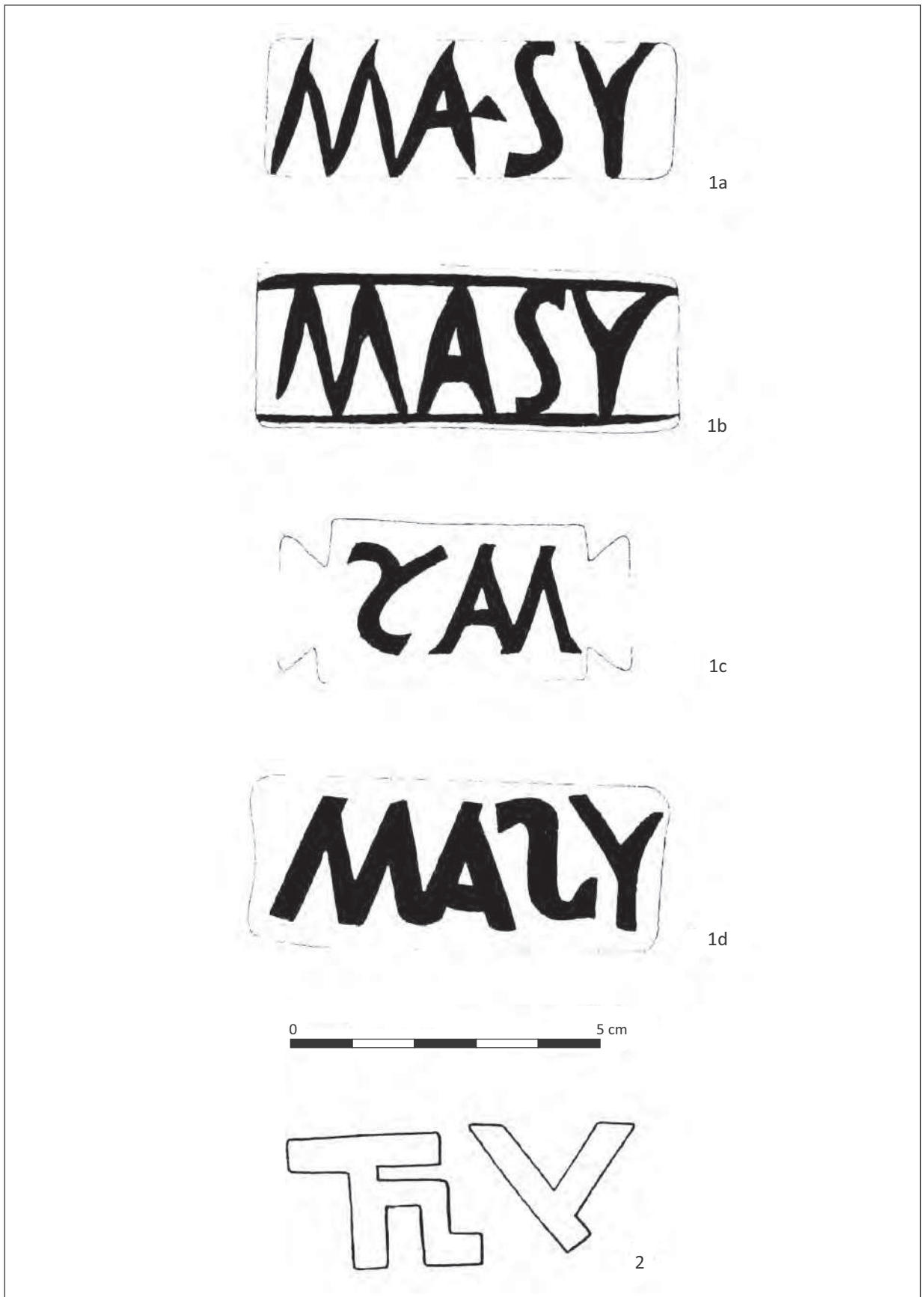
Pl. I. 1a. Stampilă de tipul CIS= cohors I Sagittariorum; 1b. Ștampilă de tipul COH I S= cohors I Sagittariorum (după Moga, Russu 1974, nr. 55a); 2a. Stampilă de tipul CIV=cohors I Vindelicorum (după Moga, Russu 1974 nr. 56); 2b. Stampilă – variantă de tipul CIV=cohors I Vindelicorum (după Moga, Russu 1974, nr. 56); 2c. Stampilă COH.I VN=cohors I Vindelicorum A+N+T(oniniana) (după Moga, Russu 1974, nr. 56a).

Pl. II. 1. Ștampilă de tipul NPT = Numerus Palmyrenorum Tibiscensium (după Moga, Russu 1974, nr. 94); 2. Ștampilă de tipul AEP = A(la) E(lectorum) P(almyrenorum) (după Moga, Russu 1974, nr. 61); 3 a–b. Ștampilă de tipul MID = M(aurii) I(uniores) D(aciae) (?) (după Moga, Russu 1974, nr. 63; Inedită – 2009).

Pl. III. 1. Ștampilă de tipul MIT = M(îlites) I(uniore)s T(ibisciensis) (Inedit); 2. Ștampilă de tipul AIM – Ala I Maurorum (după Moga 1970, p. 146); 3. Ștampilă de tipul PCH = P(edites C(ohortis) H(ispanorum)) (Moga, Russu, 1974, nr. 65); 4 a–b. Ștampilă civilă de tipul ARF (Moga, Russu 1974, nr. 59 a.b.); 5. Ștampilă civilă de tipul GTI (Moga, Russu 1974, nr. 62).

Pl. IV. 1 a–d. Șampilă de tipul MA.SY cu mai multe variante (după Flutur 1999–2000, p. 373–374); 2. Șampilă civilă de tipul T.FL.V. (după Moga, Russu 1974, nr. 66).